

Kiedy poznajemy prawdziwych przyjaciół? Znane przysłowie w dawnej i współczesnej polszczyźnie*

Ewa Młynarczyk

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
ORCID: 0000-0002-8838-7910

When do We Get to Know our Real Friends?

Multiformity of a Well-known Proverb in Old and Contemporary Polish

ABSTRACT: The paper is devoted to the history of one proverb of ancient origin. The purpose of the analysis is to recreate the processes of developing its canonical form and variability, as well as some innovations that it is subjected to in the contemporary Polish language. The material base comprises contexts excerpted from language corpora and other examples found in various texts. Also, Internet memes were taken into consideration, in which case the creators use the discussed paremic unit for specific linguistic

games, including the so-called anti-proverbs. Contemporary textual uses confirm strong stabilization of one variety of the proverb, which was developed and spread by Adam Mickiewicz, and has frequently been repeated as a whole. The preservation and vitality are also proven by innovative lexical-semantic transformations in which components are replaced and some elements are added or reinterpreted. Some transformations of the proverb are also used to challenge the judgment that it contains.

KEYWORDS: proverb; variability; innovations; Internet memes.

CONFLICT OF INTERESTS STATEMENT: The author declares that there were no conflicts of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The author assumes sole responsibility for: preparing the research concept of the article, the way it is presented, developing the method, collecting and analyzing data, formulating conclusions, and editing the final version of the manuscript.

* Tekst wygłoszony podczas konferencji naukowej dedykowanej pamięci Profesora Bogdana Walczaka, zatytułowanej *Kulturowe aspekty ewolucji języka. Słowa i słowniki*, która odbyła się w Wągrowcu w dniach 14–16 listopada 2023 roku.

1. Wstęp

Niniejszy tekst ma na celu prześledzenie losu i formalno-semantycznego statusu jednego z mocno utrwalonych w polszczyźnie przysłów: *Prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie* [WSJP PAN]. Do tej swoistej mikromonografii skłoniły mnie napotkane we współczesnych tekstach innowacje cytowanej jednostki paremicznej, które z kolei stały się motywacją do podjęcia próby opisu jej wielokształtności w perspektywie diachronicznej i odtworzenia procesu rozwoju formy uznanej współcześnie za kanoniczną.

Przyjmuję za Wojciechem Chlebłą, że „przysłowie jest jednostką języka o cechach tekstu”. To stanowisko pośrednie wobec dwóch przeciwstawnych tez: traktowania przysłowia jako jednostki języka albo jako samodzielnego tekstu [Chlebda 2021: 20]. Badacz swoje stanowisko wyjaśnił następująco:

Ta podwójna modalność przysłów ma istotne znaczenie dla ich funkcjonowania w tekstach, znosi bowiem nieprzekraczalną, wydawałoby się, granicę między dychotomicznymi opozycjami systemu i tekstu, reprodukcji i produkcji, między odtworzeniem i tworzeniem (czy jeszcze dalej: odtwórstwem i twórczością). Dlatego standardową postać przysłowia w tekście uważam za pierwszą z form paradygmatu „odmiany” przysłowia przez „przypadki” kontekstowe... [Chlebda 2021: 20]

Potwierdzeniem powyższych słów są przykłady tekstowych modyfikacji przysłów analizowane przez samego Chlebłę [Chlebda 2021: 15–18] oraz przez innych badaczy [m.in. Szpila 2000; Szutkowski 2019, 2023; Wasiuta 2021: 65–78; 109–158]. W różnorodnych tekstach pojawiają się rozmaite możliwości: od postaci słownikowych, uznanych za kanoniczne, przez formy dostosowane składniowo do dłuższych tekstów lub z rozproszonymi składnikami aż do nietypowych rozwinięć, dopowiedzeń i swoistych aluzji. Przysłowia, podobnie jak frazeologizmy, podlegają też innowacjom opisanym przez Stanisława Bąbę: wymianie komponentów, modyfikacjom ich formy, ucięciom czy rozszerzeniu składu [Bąba 1989]. Takie zabiegi są znane nie tylko we współczesnej przestrzeni komunikacyjnej, ale również (w różnym stopniu) w całym procesie kształtowania się i funkcjonowania niektórych jednostek. Zjawiska związane z przeobrażeniami przysłów bądź frazeologizmów są szczególnie widoczne w skali mikro. Na przykładzie poszczególnych jednostek wielowyrazowych można bowiem wskazać mechanizmy występujące w skali makro. Jak pisze Chlebda: „za każdą jednostką języka stoi [...] cała jej historia – rzadko prosta i oczywista, częściej pełna zakręta, bocznych ścieżek, ukrytych przejść ku innym łądom i czasom” [Chlebda 2005: 275].

Kierując się takimi przesłankami, postanowiłam prześledzić w niniejszym szkicu losy jednego z przysłów. Celem analizy jest odtworzenie procesów kształtowania się postaci kanonicznej oraz zabiegów innowacyjnych, którym ulega ona we współczesnej przestrzeni komunikacyjnej.

2. Geneza i proces kształtowania się przysłowia

Przysłowie to – jak wiele innych – ma antyczną proveniencję, o czym pisze Magdalena Puda-Blokesz w artykule *Frazeologia (nie)antyczna na co dzień*: „prototyp przysłowia można znaleźć w Ezopowej bajce *Podróźni i niedźwiedź*, [...] autorstwo podobnego połączenia wyrazowego przypisuje się także starożytnemu poecie rzymskiemu Enniusowi: *Amicus certus in re incerta cernitur*” [Puda-Blokesz 2017: 61]. Te same źródła wskazuje Agnieszka Piela, która omawiane przysłowie umieściła w słowniku tzw. literaturyzmów¹, gdzie zwróciła uwagę na różnice w tłumaczeniu frazy:

Różne opracowania podają rozmaite wersje tłumaczeniowe przytoczonej jednostki, np. „Pewnego przyjaciela poznaje się w niepewnym położeniu” [...], „Pewnego przyjaciela poznaje się w trudnej sytuacji” [...], „Pewnego przyjaciela poznaje się w sytuacji niepewnej” [...]. [Piela 2024: 156]

Antyczne źródło zostało podane także w NKPP [t. 2: 1122], gdzie za inwariant przyjęto postać *Prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie*. W bogatej dokumentacji tekstowej zamieszczonej pod tym hasłem w NKPP uwzględniono notacje ze słowników historycznych ogólnych [Tr, L, SW] i paremiologicznych [SRys, KnAd] oraz cytaty ze źródeł literackich. Nie wszystkie zgromadzone przykłady można uznać za warianty omawianego przysłowia, jest to właściwie zbiór fraz w różny sposób powiązanych z postacią inwariantną. Niektóre wyrażają przekonanie, że w sytuacji trudnej mało osób okazuje się przyjaciółmi. Jest to zatem myśl bliska cytowanej wyżej starożytnej sentencji, lecz inaczej konceptualizowana:

1 Termin *literaturyzm* został wprowadzony przez Agnieszkę Pielę i zdefiniowany jako „jednostka języka wywodząca się z tekstów literackich” [Piela 2024: 17]. Autorka rozróżnia literaturyzmy leksykalne i frazeologiczne, które uszczegółowia następująco: „związek wyrazowy wyrastający bezpośrednio z dzieła literackiego (najczęściej o charakterze artystycznym) lub nawiązujący do jego treści, funkcjonujący poza swoim źródłem w utrwalonej postaci i semantyce” [Piela 2024: 19]. Omawiane przysłowie, spełniające kryteria tak rozumianej literackości, zostało opisane według przyjętego w publikacji wzorca [Piela 2024: 156–157].

Gdzie złe przypadki, tam przyjaciel rzadki².
 Szczęście ustało, przyjaciół mało.
 Przyjaciel fałszywy w nieszczęściu odbieży.

Podobne znaczenie ma też najstarszy zamieszczony w NKPP cytat z wydanego w 1546 roku utworu Jana Seklucjana *Oekonomia albo gospodarstwo*: „Z tym się zgadza i przypowieść pospolita: wiernych przyjaciół w potrzebie – siła ich wchodzi na łut w wadze”³. Metatekstowe wyrażenie *przypowieść pospolita* sygnalizuje, że z punktu widzenia autora tekstu mamy do czynienia z jednostką utrwaloną wówczas w języku.

Kilka przykładów ujętych w NKPP w dokumentacji pod wspólnym hasłem wręcz zaprzecza przesłaniu inwariantnej postaci, wyrażają one bowiem przeświadczenie, że w trudnych sytuacjach człowiek pozostawiony jest sam sobie, opuszczony przez osoby uznawane za przyjaciół:

Gdy bieda tłoczy, przyjaciel odskoczy.
 Gdy nieszczęście tłoczy, przyjaciel odskoczy.
 W nieszczęściu trudno o przyjaźń.
 Dla nieszczęśliwych na ziemi nie ma przyjaciela.

Za cytaty egzemplifikujące proces kształtowania się postaci inwariantnej omawianej frazy można uznać jedynie te, które wyrażają przekonanie, że trudna sytuacja stanowi sprawdzian dla prawdziwej przyjaźni. Analiza takich przykładów i słownikowych notacji pozwala wysnuć kilka wniosków co do wariantywności poszczególnych komponentów przysłówia. Niewielka wymiennocłonowość dotyczy komponentu werbalnego: jest nim zazwyczaj czasownik *poznać*, rzadziej czasowniki: *doznać*, *doświadczyć*, *próbować*. Stałym składnikiem przysłówia pozostaje komponent *przyjaciel* (tylko w jednym z przykładów w NKPP użyto rzeczownika *przyjacielstwo*), dotyczy go jednak inny rodzaj wariantywności – w większości egzemplifikacji tekstowych występuje w liczbie pojedynczej, w znaczeniu generycznym, najczęściej bez określenia przymiotnikowego. Taka postać została zarejestrowana w *Słowniku frazeologicznym języka polskiego* Stanisława Skorupki: *Przyjaciela poznasz (poznaje się) w biedzie* [SFSkor, t. 1: 774] i w SJPDor (bez wariantywnej formy czasownika). Przymiotnikowe określenia *wierny* i *prawdziwy* w składzie przysłówia są poświadczone zdecydowanie rzadziej, np. *Wierny*

2 Podawane w tej części cytaty pochodzą z dokumentacji tekstowej NKPP, t. 2: 1122.

3 Cytat ten został powtórzony przez Brücknera w publikacji *Przysłowia. Kartki z dziejów literatury i kultury polskiej* z 1895 roku oraz przez Jerzego Makowicza w *Rękopiśmiennym zbiorze przysłów młodzieżowych i szkolnych z 1956 r.* [za: NKPP].

przyjaciół nie ucieka od nędzy; Ten przyjaciel prawdziwy, kto w nieszczęściu żyć liwy. Użycie przymiotników *wierny* ‘taki, który świadczy o lojalności wobec kogoś lub czegoś’ [WSJP PAN] i *prawdziwy* ‘taki, który ma wszystkie cechy tego, na co wskazuje jego nazwa’ [WSJP PAN] zawiera presupozycję, że mogą być przyjaciele nieposiadający tych cech. Użycie rzeczownika *przyjaciel* bez dodatkowego określenia jest natomiast wyrazem przekonania, że w strukturze semantycznej tego leksemu mieszczą się wszystkie cechy wystarczające i konieczne, by nazwać kogoś *przyjacielem*, a dodatkowe określenia *wierny* czy *prawdziwy* są redundantne. Mimo znacznej przewagi poświadczeń omawianej frazy z rzeczownikiem bez określenia ostatecznie we współczesnej polszczyźnie zwyciężyła postać z przymiotnikiem *prawdziwy*. Dużemu urozmaíceniu ulegał drugi (obok leksemu *przyjaciel*) komponent rzeczownikowy oznaczający ‘trudną sytuację, kłopoty’, którego różne warianty stały się podstawą uporządkowania egzemplifikacji tekstowych w NKPP w ramach 10 gniazd. W funkcji tego komponentu mogły wystąpić leksemy nazywające (w jednym ze znaczeń) trudną sytuację, niepomyślne zdarzenia:

- a) *potrzeba* ‘ciężkie położenie, trudna sytuacja, zwłaszcza materialna; opresja, tarapaty’ [USJP jako *przestarzałe*]: *W potrzebie przyjaciela poznasz; W potrzebie przyjaciel najlepiej się wyda;*
- b) *przygoda* ‘traf, przypadek; wypadek, okazja, okoliczność niepomyślna’ [SJPDor jako *dawne*]: *W przygodzie przyjaciela najrychlej poznamy; We złej przygodzie przyjaciel bywa poznany; Przygoda pewna przyjaciół i nieprzyjaciół próba;*
- c) *nieszczęście*: *Przyjaciółstwo nie w szczęściu, ale w nieszczęściu poznawamy; W nieszczęściu przyjaciela poznać;*
- d) *okazja* ‘przygoda, wypadek, awantura, zaczepka’ [SJPDor jako *dawne*]: *Przyjaciela w okazji poznać;*
- e) *nędza* ‘niedola, nieszczęście’ [SJPDor *rzad. daw.*]: *Wierny przyjaciel nie ucieka od nędzy;*
- f) *czas trudności*: *Przyjaciel pewny czasu trudności bywa doznany;*
- g) *bieda* ‘nieszczęście, niedola, zmartwienia, tarapaty, kłopoty’ [SJPDor]: *Prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie; Przyjaciela prawdziwego najlepiej w biedzie poznasz.*

Z dokumentacji zgromadzonej w NKPP wynika, że rzeczownika *bieda* w omawianej frazie jako pierwszy użył Adam Mickiewicz w bajce *Przyjaciele* opublikowanej w roku 1829⁴.

4 Rzecznik ten występował również w postaci *biada*, ale ostatecznie obie formy mają w polszczyźnie inne znaczenia [SEJP]. Etymologię i rozwój formalno-znaczeniowy wyrazu *bieda* w dwóch postaciach: regularnej (z przegłosem) – *biada*, oraz nieregularnej, będącej współcześnie postacią podstawową – *bieda*, omówiła dokładnie Ilona Gumowska-Grochot

Powiedział mi – rzekł Mieszek – przysłowie niedźwiedzie:

Że prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie. [Mickiewicz 1885: 142–143]

W doborze komponentu *bieda* podstawową rolę odegrał zapewne rym wiążący dwa ostatnie wersy stanowiące pointę bajki, natomiast zachowanie rytmu trzynastozgłoskowca było możliwe dzięki użyciu przymiotnika *prawdziwych* (3 sylaby) oraz formy liczby mnogiej rzeczownika *przyjaciół*, trzysylabowej zamiast czterosylabowej formy liczby pojedynczej *przyjaciela*. Z porównania poświadczeń tekstowych i postaci rejestrowanych w słownikach historycznych wynika zatem, że postać uznawana obecnie za kanoniczną została ukształtowana przez Mickiewicza, na co wskazuje również Piela w słowniku literaturyzmów [Piela 2024: 156]. Prestiż narodowego wieszczą oraz popularność samej bajki *Przyjaciele* sprawiły, że utwór ten stał się płaszczyzną upowszechnienia⁵ [Puda-Blokesz 2017: 61] takiej właśnie postaci przysłowia. Sądząc z dokumentacji w NKPP i słownikowych notacji nastąpiło to w 2. połowie XX wieku, na co wpływ miał prawdopodobnie fakt, że bajka Mickiewicza należała do kanonu lektur szkolnych.

Śledząc zatem dokumentację w NKPP, można stwierdzić, że polskie wersje łacińskiego przysłowia w rozmaity sposób realizowały starożytny wzorzec, proces kształtowania się dzisiejszej postaci wiązał się z funkcjonowaniem form wariantywnych (innowacyjnych na pewnym etapie), a o ustabilizowaniu się wersji współczesnej zdecydowało ostatecznie kryterium autorytetu kulturalnego.

3. Przysłowie we współczesnej polszczyźnie

Notacje w słownikach z przełomu XX i XXI wieku, zarówno w słownikach ogólnych: WSJP PAN, ISJP, SJPDun, USJP, jak i w słownikach frazeologicznych uwzględniających przysłowia jako samodzielne składniowo teksty kliszowane – WSF PWN i WFSMuld – podają postać i znaczenie omawianego przysłowia jako mocno spetryfikowane. Jedyna wariantywność dotyczy formy fleksyjnej komponentu werbalnego: może to być bezosobowa forma *poznaje się* lub 1. os. l. mn. *poznajemy* (obie formy jako wariantywne podają: WSF PWN, SIP, USJP, WFSMuld). Katarzyna Kłosińska w leksykonie *Przysłownik* notuje prócz

[Gumowska-Grochot 2020]. Konceptowi biedy w polszczyźnie, w tym znaczeniom leksemu *bieda* i jego derywatów, poświęciłam odrębną monografię [Młynarczyk 2021]. Trzeba, oczywiście, zastrzec, że taki wariant, jako jeden z kilku, mógł funkcjonować w ustnej odmianie języka lub był zapisany w źródłach innych niż te, którymi posłużono się w NKPP.

5 Terminami *płaszczyzna źródłowa* i *płaszczyzna upowszechnienia* posługuję się w rozumieniu Stanisława Koziary [Koziara 2016: 58].

wariantów z formami czasownika *poznać* dwie inne postaci przysłowia – bez przymiotnika: *Przyjaciół poznaje się w biedzie* oraz z formą l. poj. rzeczownika *przyjaciół*: *Prawdziwego przyjaciela poznaje się w biedzie* [Kłosińska 2011: 41]⁶. Takie warianty rejestruje także Piela w publikacji *Literatura źródłem związków frazeologicznych. Słownik* [Piela 2024: 156].

Znaczenie przysłowia jest definiowane jako ‘tylko prawdziwy przyjaciel nie zawiedzie w trudnej sytuacji’ [WSF PWN] lub szerzej: ‘prawdziwe intencje i uczucia wobec nas osób, z którymi jesteśmy jakoś związani, możemy poznać, gdy znajdziemy się w trudnej sytuacji; ich pomoc lub jej brak mogą świadczyć o tym, czy naprawdę im na nas zależy’ [WSJP PAN].

Aby opisać sposób funkcjonowania omawianej frazy we współczesnej polszczyźnie, zgromadzono materiał egzemplifikacyjny na podstawie korpusów tekstowych⁷ [NKJP i KPWN], który został uzupełniony przykładami znalezionymi za pomocą wyszukiwarki internetowej. W zbiorze tym znalazły się fragmenty różnorodnych treściowo tekstów pochodzących głównie z czasopism, blogów internetowych, wywiadów, a także z publikacji dydaktycznych dotyczących wykorzystania przysłów w szkole. Wzięto także pod uwagę memy internetowe – teksty kultury wykorzystujące nader często utrwalone połączenia wyrazowe jako tworzywo gier słowno-wizualnych [Niekrewicz 2015: 101–106; 230–236].

Zgromadzone przykłady poświadczają utrwalenie we współczesnej polszczyźnie postaci przysłowia ukształtowanej przez Mickiewicza. W większości są to użycia kanoniczne, najczęściej z metatekstowymi wskaźnikami paremiczności:

Sprawdziło się porzekadło⁸, że „prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie”. [NKJP: „Czas Ostrzeszowski”, 2005]

Sprawdza się więc powiedzenie, że prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie. [NKJP: „Gazeta Poznańska”, 2002]

6 Kłosińska podaje łącznie cztery postaci przysłowia: *Prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie*; *Prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie*; *Przyjaciół poznaje się w biedzie*; *Prawdziwego przyjaciela poznaje się w biedzie* [Kłosińska 2011: 41].

7 Realizacje tekstowe omawianej frazy trudno nieraz oddzielić od swobodnych połączeń wyrazowych z czasownikiem *poznać*, który występuje w konstrukcjach: *coś / kogoś poznaje się kiedy* lub *po czym*, albo innowacyjnych użyć frazy *Prawdziwego mężczyznę poznaje się nie po tym, jak zaczyna, ale jak kończy*. Brałam pod uwagę wyłącznie te użycia, które swą postacią leksykalną i składniową przywodziły na myśl omawiane przysłowie.

8 Wszystkie wyróżnienia w cytatach – E.M.

Dzięki jej radom dziewczyna wróciła do zdrowia. Teraz Kelly i Laura są przyjaciółkami, a przy okazji **sprawdziło się przysłowie**, że prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie. [NKJP: „Super Express”, 2006]

Bardzo to doceniam. **Jak to mówią**: prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie. Może napiszesz na priv albo maila, jeżeli nie chcesz tego robić tutaj, jak tobie układa się życie? [NKJP: *Forumowisko*, 2006]

Mówiąc o tym tak szczerze, aż do bólu, nie zyskuje pan przyjaciół. – **Ludowe porzekadło powiada**: "Przyjaciół poznaje się w biedzie". [NKJP: „Express Ilustrowany”, 2003]

Wreszcie można było przejść do ustalenia, od czego przyjaźń nie zależy i czym w istocie ona jest. Uczniowie przytoczyli następujące **przysłowia**: „Prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie” [NKJP: *Lekcja wychowawcza dla licealistów*, 2008]

Można także spotkać pojedyncze użycia innych wariantów: bez przymiotnika *prawdziwy* oraz z komponentem rzeczownikowym *potrzeba*:

Z własnego doświadczenia wiemy, że **przyjaciół poznaje się w potrzebie**, a prawdziwa solidarność polega na wspomaganiu się w trudnych chwilach [Sejm, 2003]

„Przyjaciół poznaje się w **potrzebie**”. Tę starą zasadę przypomniał gwiazdor francuskiego kina, Alain Delon [NKJP: „Super Express”, 1998]

Rzadko występują przekształcenia składniowe polegające na dostosowaniu przysłowia do formy nagłówka lub do dłuższego tekstu, np.

Przyjaciele w biedzie. Mieszkańcy Chróstnika zbierają pieniądze dla pogrzelców, opiekują się dziećmi, pracują na zgłiszczach [NKJP: „Słowo Polskie. Gazeta Wrocławska”, 2005]

Już z początkiem roku mówiłem, że szpital w tym roku może mieć dwa dołki finansowe. W tym roku więc szpital **poznaje** swych **przyjaciół**, bo **poznaje się ich w biedzie!** [NKJP: „Dziennik Polski”, 2008]

Pośród przykładów wykorzystujących w twórczy sposób omawianą frazę najczęściej występują innowacje wymieniające [Bąba 1989]. Dochodzi m.in. do

wymiany głównego komponentu rzeczownikowego *przyjaciela* / *przyjaciół* na leksem nazywający człowieka ze względu na jego zawód, zajęcie lub cechę charakteru, np.

Kompletna kłapa, czyli dobrego **prognostę** poznaje się w biedzie. [NKJP: M. Borowski, www.borowski.pl, 2002]

– Już się pan nic nie martw. Już po krzyku. Teraz zatrzyj pan szybko ślady i tego... No, hm... pamiętaj pan, że **listonosza** poznajemy w biedzie... [NKJP: Z. Szczepaniak, *Dziewczyna z Trogiru i inne opowiadania*, 2005]

Wiedziałam, moja droga siostró, że można na ciebie liczyć! Prawdziwą **intelektualistkę** poznaje się w biedzie. [NKJP: „Twój Styl”, 2006]

Przyjaciół poznaje się w biedzie. Dopiero kryzys, próba, doświadczenie odkrywają prawdziwą wartość człowieka. **Pasterza** także poznaje się w biedzie. [NKJP: „Głos Ojca Pio”, 2010]

Wymiana ta powoduje, że podstawowym składnikiem semantycznym paremii staje się *bieda* ‘trudna sytuacja’ jako sprawdzian profesjonalizmu lub charakteru człowieka. Jeden z cytatów, poprzez użycie rzeczownika antonimicznego *wróg*, stanowi całkowite przeciwstawienie przesłania przysłowia w kanonicznej postaci: „Prawdziwego **wroga** poznaje się w biedzie” [NKJP: J. Gajda, *ABC mądrego rodzica*, 2008].

Innowacje wymieniane mogą dotyczyć także komponentu (*w*) *biedzie*, który jest zastępowany często innymi leksemami, apelatywami i nazwami własnymi, doraźnie dostosowanymi do tematyki publikacji:

Prawdziwych przyjaciół poznaje się **w Bredzie**⁹. [Chomętowska 2013]

"Prawdziwych przyjaciół poznaje się **w hipermarkecie**" – zapewniali w jednej z prac. Ich aktywność sytuuje się gdzieś pomiędzy działaniami społecznymi a sztuką. Tworzą billboardy, plakaty i filmy, fotografują. [NKJP: „Polityka” 2006]

Prawdziwych przyjaciół poznajemy **w pracy**. [Best Practice, 2022]

9 Breda – miasto w Holandii, gdzie rozgrywa się akcja tak zatytułowanego utworu.

Dodaje, że wśród ponadtyśięcznej wtedy załogi nie znalazła się ani jedna osoba domagająca się mego odejścia. Prawdziwych przyjaciół poznaje się **w takich czasach!** [NKJP: „Polityka”, 2001]

Jak mówi stare przysłowie – prawdziwych przyjaciół poznaje się **na eleganckim przyjęciu**. W końcu jeśli nie doceni cię przyjaciel, to kto? [KPWN: M. Piątkowska, L. Talko, *Talki w wielkim mieście*, 2002]

Zmanipulowaną wypowiedź opublikowała „Gazeta Wyborcza” („Prawdziwych przyjaciół poznaje się w **Browarze**”). [NKJP: „Polityka”, 2004]

Podobne przekształcenie (wymiana końcowej części na słowa ukonkretniające trudną sytuację, którą też można nazwać *biedą*) posłużyło do stworzenia memicznego komentarza na temat sytuacji pandemicznej (ryc. 1), która zmuszała do podejmowania trudnych decyzji związanych z potrzebą zachowania dystansu w stosunku do osób zarażonych czy wręcz ich izolacji:

Przekształcone przysłowie w połączeniu ze sferą ikoniczną przynosi zupełnie inną interpretację, równoważną frazom zaprzeczającym istnieniu prawdziwej przyjaźni, na którą można liczyć w kłopotach lub w ciężkim położeniu: *Gdy bieda tłoczy, przyjaciel odskoczy* [NKPP, t. 2: 1117]; *Przyjaciel w przygodzie rzadki* [NKPP, t. 2: 1124], *W nieszczęściu trudno o przyjaźń* [NKPP, t. 2: 1122]. Szczerść relacji przyjacielskich podważa także inny mem poprzez rozwinięcie paremii o kolejny człon syntaktyczny: *Prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie, ale zawsze, jak oni coś potrzebują*¹⁰ (ryc. 2).

Ryc. 1.

Ryc. 2.

¹⁰ Zachowuję zapis oryginalny.

Powtarzalnym zabiegiem modyfikacyjnym jest zastąpienie rzeczownika *bieda* leksemem o przeciwnym znaczeniu i pozytywnym nacechowaniu, m.in. *szczęście*, *bogactwo*, *sukces*, które sygnalizują przyjęcie postawy polemicznej wobec przesłania wynikającego z przysłowia.

Prawdziwych przyjaciół poznajemy **w... szczęściu**. Dlaczego nie potrafimy cieszyć się z sukcesów naszych bliskich? [Urbaniak-Piotrowska 2023]

Przyjaciół poznaje się w **bogactwie**. Bo kto wytrzyma to, że cię stać? [Dudek 2024]

To mądre powiedzenie, że przyjaciół poznaje się w biedzie. – Znam inne: prawdziwych przyjaciół poznajemy wtedy, **gdy osiągamy sukces**. [NKJP: *Zatrzymaj się. Wojciech Eichelberger w rozmowach z Renatą Dziurdzikowską*, 2009]

Już dawno stwierdziłem, że Mickiewicz się mylił, powtarzając "przysłowie niedźwiedzie, że prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie". Prawdziwych przyjaciół poznajemy **w szczęściu** – to ci, których cieszy nasz sukces. [NKJP: J. Hen, *Dziennik na nowy wiek*, 2009]

Istotę polemicznej postawy wobec przysłowia ukazuje fragment wypowiedzi psychoterapeutki, Małgorzaty Sokołowskiej:

Mówi się, że prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie. Czy to prawda? Moim zdaniem stwierdzenie to pokazuje tylko jedną stronę medalu, kładąc nacisk na przekonanie, że kluczową rolą przyjaźni jest wsparcie w sytuacjach trudnych. I oczywiście jest to bardzo szlachetna umiejętność i ważny element bliskiej relacji, jednak nie jedyny. Bo czy nie równie istotny w relacji z bliską nam osobą jest fakt, że chcemy z nią dzielić także chwile szczęścia, sukcesu? Potrzebujemy towarzyszenia kogoś ważnego, gdy jesteśmy na fali wznoszącej. I czy nie oczekujemy wówczas, że osoba ta, życzliwie, empatycznie i szczerze, będzie się z nami cieszyć? [Urbaniak-Piotrowska 2023]

We współczesnej publicystyce znajdziemy inne teksty, których autorzy prezentują podobny pogląd, odwołując się przy tym do znanego przysłowia poprzez różnego typu modyfikacje lub dopowiedzenia:

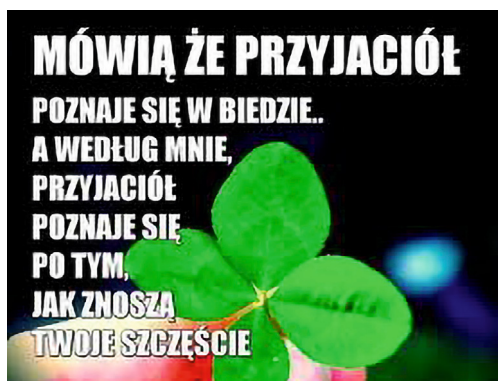
Po czym poznać prawdziwych przyjaciół? Nawet dziecko wie, że poznaje się ich dopiero w biedzie. Ale czy jedynym sprawdzianem, miernikiem człowieczeństwa, musi być nieszczęście? [NKJP: „Gazeta Wrocławska”, 2002]

Choć brzmi to banalnie, prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie. I nie prawdziwych też. [KPWN: „Romantyczny Styl”, 2001]

Podobna interpretacja pojawia się w memach internetowych, w których obrazek lub zdjęcie (zazwyczaj dwojga lub grupy ludzi) zostaje opatrzone podpisem w pierwszej części podważającym prawdziwość przysłowia, a w drugiej – opisującym sytuację będącą prawdziwym sprawdzianem przyjaźni, przeciwstawne wobec tego, co nazywamy *biedą*: „Prawdziwych przyjaciół nie poznaje się w biedzie, tylko po reakcji na twoje sukcesy” (ryc. 3), „Mówią, że przyjaciół poznaje się w biedzie.. a według mnie, poznaje się po tym, jak znoszą twoje szczęście” (ryc. 4), „Prawdziwych przyjaciół nie poznaje się w biedzie Ale wtedy gdy z niej wyjdiesz, a oni nadal pozostaną przy Tobie” (ryc. 5)¹¹:

Ryc. 3.

Ryc. 4.

Ryc. 5.

¹¹ Część cytowanych tu memów zanalizowałam w artykule *Frazeologizmy w memach internetowych a językowy obraz biedy* [Młynarczyk 2022], ukazującym sposoby utrwalania bądź przełamywania stereotypów na temat biedy w przekazach internetowych.

Memy internetowe są także miejscem innowacyjnych przekształceń omawianej frazy niespotykanych w innych tekstach. Polegają one na reinterpretacji przysłowia opartej na wykorzystaniu prymarnego znaczenia komponentu *bieda* – ‘brak lub niedostateczna ilość pieniędzy i innych dóbr niezbędnych do zaspokojenia potrzeb’ [WSJP PAN], a nie – jak w kanonicznych użyciach – ‘trudna, kłopotliwa sytuacja’. Fraza z tak rozumianym leksemem *bieda* uzupełniana jest w memach dopowiedzeniami przewrotnie ukazującymi wpływ sytuacji materialnej na ludzkie życie. Brak doświadczeń związanych z biedą może być (w świetle memów) przyczyną nienawiązania więzów przyjacielskich (ryc. 6). Takie przesłanie wynika z memów, w których warstwa ikoniczna zawiera wizerunki osób znanych z bogactwa (tu przykładowo: Billa Gatesa i Steve’a Jobsa), a tekstem jest pozorny dialog między nimi: „Wiesz dlaczego nie mamy prawdziwych przyjaciół? – Dlaczego? – Bo takich poznaje się w biedzie!”

Swoistym przeciwstawieniem, ale opartym na tym samym znaczeniu komponentu *bieda*, są memy przedstawiające grupy przyjaciół znających się z czasów studenckich, czyli okresu kojarzonego stereotypowo z materialnymi niedostatkami (ryc. 7). Zdjęcie jest opatrzone podpisem: „Dlaczego najlepszych przyjaciół poznaje się na studiach? Bo prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie”.

Inna interpretacja dotyczy relacji między mężczyzną a kobietą. Zdjęcie pary młodych zakochanych (w domyśle) osób (ryc. 8), zostało skomentowane tekstem: „W powiedzeniu «Przyjaciół poznaje się w biedzie» chodzi o to, że

Ryc. 6.

Ryc. 7.

Ryc. 8.

jeśli będziesz biedny to twoja dziewczyna zechce byćcie zostali przyjaciółmi”. Parafraza znanego powiedzenia w formie swoistej definicji przedstawia całkowicie nowe jego rozumienie poprzez odwołanie do cech stereotypowo przypisywanych kobietom w związkach z mężczyznami: wyrachowania, kierowania się materialistycznymi pobudkami w wyborze partnera i łatwej rezygnacji ze związku w razie zmiany sytuacji finansowej.

Przekształcenia polegające na innej niż w postaci kanonicznej interpretacji komponentu *bieda*, co powoduje innowacyjne odczytanie całego przysłowia i zmianę jego charakteru z poważnego, dydaktycznego na żartobliwy, w zaskakujący sposób przedstawiający życiowe sytuacje, można uznać za przykłady antyprzysłów (inaczej *hec*). Maciej Rak definiuje takie konstrukcje jako neologizmy frazematyczne mające żartobliwy charakter [Rak 2024: 110–111]. Wpisują się one w kontrmówienie opisywane m.in. przez Ewę Koziół-Chrzanowską [Koziół-Chrzanowska 2014, 2015a, 2015b]. Swoistość antyprzysłów wobec innych użyć danej jednostki podkreśla Chlebda:

[...] takie twory mają cechy neologizmów paremicznych, a nie efektów naturalnej ewolucji tekstotwórczych możliwości przysłów. Antyprzysłowia i hece są w pewnym sensie produktami wytworzonymi sztucznie (czasem przez ludzi, którzy w produkcji tego rodzaju konstruktów wręcz się specjalizują), i to wytworzonymi w ramach odrębnego gatunku paremicznego, który powinien być (i jest) analizowany już sam w sobie. [Chlebda 2021: 19]

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę analizy wszelkich dostępnych poświadczeń użycia omawianej paremii, w tym antyprzysłów, aby ukazać procesy innowacyjne dokonywane w różnych przestrzeniach komunikacyjnych.

4. Podsumowanie

Obserwacja losów pojedynczej jednostki paremicznej, mającej współcześnie postać mocno spetryfikowaną, pozwala wskazać kilka istotnych punktów w jej rozwoju.

1. Patrząc z perspektywy panchronicznej, omawiane przysłowie, mające antyczne źródło, funkcjonuje w polszczyźnie w wariantach i realizacjach tekstowych, w których zróżnicowaniu podlegają: komponent werbalny *poznać*, forma rzeczownika *przyjaciół* (liczba pojedyncza lub mnoga), obecność bądź brak określenia przymiotnikowego *prawdziwy*¹², ewentualnie *wierny*, a przede wszystkim komponent rzeczownikowy nazywający trudną sytuację: *nieszczęście*, *okazja*, *trudności*, *potrzeba*, *przygoda*, *nędza*, *bieda*. Postać uznawaną współcześnie za kanoniczną ukształtował Mickiewicz w bajce *Przyjaciele*, która stała się płaszczyzną jej upowszechnienia.
2. Współczesne użycia tekstowe poświadczają silne ustabilizowanie jednej (Mickiewiczowskiej) postaci przysłowia, zazwyczaj powtarzanej w całości, często również ze wskaźnikiem paremiczności (*porzekadło*, *przysłowie*, *powiedzenie*, *jak to mówią* itp.).

Świadectwem utrwalenia oraz żywotności przysłowia są innowacyjne przekształcenia leksykalno-semantyczne, które można uporządkować następująco:

- a) wymiana komponentów rzeczownikowych na wyrazy o antonimicznym znaczeniu: zamiast *bieda*: *szczęście*, *sukces*, *bogactwo*; zamiast *przyjaciół*: *wróg*; znaczenie całości przeciwstawiane znaczeniu kanonicznemu;
- b) wymiana komponentu rzeczownikowego *przyjaciół* na nazwy osobowe, np. *prognosta*, *listonosz*, *intelektualistka*, *pasterz* 'przewodnik duchowy'; całość dotyczy wtedy innej sfery życia niż przyjaźń;
- c) przysłowie powtarzane w całości, ale z dopowiedzeniami, które powodują inne odczytanie jego znaczenia (*Przyjaciół poznaje się w biedzie, ale wtedy, jak oni coś potrzebują*);
- d) przysłowie bez wymiany komponentów, zazwyczaj z uzupełnieniami i dopowiedzeniami, z innym niż w kanonicznej postaci znaczeniem leksemu *bieda*; żartobliwe; znaczenie całości różne od użyć kanonicznych.

Ostatni typ innowacji jest charakterystyczny wyłącznie dla memów internetowych, w których przekształcone przysłowie wraz z warstwą ikoniczną tworzą spójny przekaz multimodalny. Dotyczy to też niektórych pojedynczych przykładów, jak mem odnoszący się do sytuacji pandemicznej. Zgromadzony materiał ukazuje zatem, że chcąc poznać pełny sposób funkcjonowania przysłów

¹² Prawdopodobnie przysłowie w obecnej formie przyczyniło się do stabilizacji wyrażenia *prawdziwy przyjaciel*, używanego często w różnorodnych tekstach.

i frazeologizmów we współczesnej polszczyźnie, niezbędne jest sięgnięcie do sfery memicznej będącej źródłem oryginalnych przekształceń i nietypowych użyć świadczących o świadomym korzystaniu ze spetryfikowanych połączeń słownych i szukaniu w nich możliwości wtórnej interpretacji.

Niektóre innowacje wykazują dużą powtarzalność, zarówno w memach, jak i w tekstach prasowych. Ich treść jest zrozumiała bez warstwy ikonicznej: *Prawdziwych przyjaciół poznaje się w szczęściu*; *Prawdziwych przyjaciół poznaje się po tym, jak znoszą twoje sukcesy*. Służą one polemice z przeświadczeniem wyrażonym w przysłowiu.

Ogląd dziejów paremii – od antycznego źródła do współczesnych gier językowych – daje możliwość ukazania z jednej strony ewolucji jej kształtu i etapu stabilizacji postaci upowszechnionej poprzez znany tekst, a z drugiej – jej żywotności we współczesnych przekazach, o czym świadczą: odtwarzanie postaci kanonicznej w różnorodnych tekstach, polemika z sądem zawartym w przysłowiu, rozmaite innowacje (powtarzalne bądź pojedyncze). Szczególnym wskaźnikiem utrwalenia są antyprzysłowia, ich istotą bowiem jest bazowanie na powszechnie znanych przysłowiach [Rak 2024: 111]¹³, a do takich niewątpliwie należy to o prawdziwych przyjaciółach.

Bibliografia

Źródła (wraz ze stosowanymi skrótami)

Best Practice (2022), *Prawdziwych przyjaciół poznajemy w pracy*, <https://tinyurl.com/2pp2c6er> [dostęp: 10 września 2024].

Chomątowska Beata (2013), *Prawdziwych przyjaciół poznaje się w Bredzie*, Wołowiec.

Dudek Paulina (2024), *Prawdziwych przyjaciół poznaje się w bogactwie. Bo kto wytrzyma to, że cię stać?*, Weekend. Gazeta.pl, <https://tinyurl.com/38e2m8vn> [dostęp: 10 września 2024].

KPWN – *Korpus Języka Polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/korpus> [dostęp: 10 września 2024].

Mickiewicz Adam (1885), *Przyjaciele*, w: tenże, *Wiersze różne*, Lwów, s. 142–143, <https://tinyurl.com/td6euzyw> [dostęp: 10 września 2024].

NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://nkjp.pl/> [dostęp: 2024].

13 Rak słusznie zauważa, że badanie antyprzysłów może być podstawą ustalenia minimum paremiologicznego polszczyzny [Rak 2024: 116–117].

Sejm – sejm.gov.pl, 4 kadencja, 44 posiedzenie, 1 dzień (26.03.2003), <https://tinyurl.com/2uvk5mxr> [dostęp: 10 września 2024].

Urbaniak-Piotrowska Marta (2023), *Prawdziwych przyjaciół poznajemy w... szczęściu. Dlaczego nie potrafimy cieszyć się z sukcesów naszych bliskich?*, „Zwierciadło”, <https://tinyurl.com/ysyknzd6> [dostęp: 10 września 2024].

Ryc. 1. <https://tinyurl.com/bdfsnurd> [dostęp: 11 września 2024].

Ryc. 2. <https://tinyurl.com/3h64xpxw> [dostęp: 11 września 2024].

Ryc. 3. <https://tinyurl.com/48be8n97> [dostęp: 12 września 2024].

Ryc. 4. <https://tinyurl.com/ycmzp59e> [dostęp: 12 września 2024].

Ryc. 5. <https://tinyurl.com/2v3uv4t3> [dostęp: 12 września 2024].

Ryc. 6. <https://m.komixxy.pl/1463975> [dostęp: 11 września 2024].

Ryc. 7. <https://tinyurl.com/psnmpkte> [dostęp: 10 września 2024].

Ryc. 8. <https://tinyurl.com/ycb2j64u> [dostęp: 10 września 2024].

Słowniki (wraz ze stosowanymi skrótami)

ISJP – Bańko Mirosław, red. (2000), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa.

KnAd – Knapski Grzegorz (1932), *Thesaurus polono-latino-graecus. Adagia polonica*, Kraków.

L – Linde Samuel Bogumił (1854–1860), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2, Lwów.

NKPP – Krzyżanowski Julian, red. (1969–1978), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4, Warszawa.

SEJP – Boryś Wiesław (2005), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

SFSkor – Skorupka Stanisław (1987), *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, wyd. 5, Warszawa.

SIP – Drabik Lidia, Sobol Elżbieta, Stankiewicz Anna (2006), *Słownik idiomów polskich*, Warszawa.

SJPDor – Doroszewski Witold, red. (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa, <https://doroszewski.pwn.pl/> [dostęp: 2024].

SJPDun – Dunaj Bogusław, red. (1996), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.

SRys – Rysiński Samuel (1618), *Proverbiorum polonicorum a Salomone Rysinio collectorum. Centuriae decem et octo*, Lubeka.

SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław (1900–1927), *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa.

Tr – Trotz Michał Abraham (1764), *Nowy dykcyonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski...*, Lipsk.

USJP – Dubisz Stanisław, red. (2003), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa.

- WSFMuld – Müldner-Nieckowski Piotr (2003), *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego: wyrażenia, zwroty, frazy*, Warszawa.
- WSF PWN – Kłosińska Anna, Sobol Elżbieta, Stankiewicz Anna (2005), *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa.
- WSJP PAN – Żmigrodzki Piotr (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, <https://wsjp.pl> [dostęp: 2024].

Literatura

- Bąba Stanisław (1989), *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- Chlebda Wojciech (2005), *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.
- Chlebda Wojciech (2021), *Tekstowe paradygmaty przysłów w nowszej publicystyce polskiej*, w: *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Artystyczny potencjał frazeologii*, red. Gabriela Dziamska-Lenart, Jarosław Liberek, Krzysztof Skibski, Poznań, s. 9–24.
- Gumowska-Grochot Ilona (2020), *Polska bieda w perspektywie etymologicznej, historycznojęzykowej i dialektologicznej*, „Etnolingwistyka”, t. 32, s. 51–65. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/et.2020.32.51>.
- Kłosińska Katarzyna (2011), *Słownik przysłów. Przysłownik*, Poznań.
- Koziara Stanisław (2016), *Wokół problemów genezy i opisu polskich frazeologizmów pochodzenia biblijnego*, w: *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Geneza dawnych i nowych frazeologizmów polskich*, red. Gabriela Dziamska-Lenart, Jarosław Liberek, Poznań, s. 55–68.
- Koziół-Chrzanowska Ewa (2014), *Antyprzysłowia, memy, antyslogany. Kontrmówienie jako strategia komunikacji*, „Socjolingwistyka”, t. 28, s. 49–66.
- Koziół-Chrzanowska Ewa (2015a), *Czy współcześnie powstają przysłowia?*, w: *Nowe zjawiska w języku, tekście i komunikacji*, 5: *Frazeologizmy*, red. Iwona Kosek, Renata Makarewicz, Katarzyna Zawilska, Olsztyn, s. 138–147.
- Koziół-Chrzanowska Ewa (2015b), „Przekrojowa” rubryka Heca hecą jako źródło potocznych reproduktów języka polskiego, Kraków.
- Młynarczyk Ewa (2021), *BIEDA jako polski koncept językowo-kulturowy*, Kraków.
- Młynarczyk Ewa (2022), *Frazeologizmy w memach internetowych a językowy obraz biedy*, w: *Aktuelle Trends in der phraseologischen und parömiologischen Forschung weltweit*, red. Anna Gondek, Alina Jurasz, Przemysław Staniewski, Joanna Szczęk, Band 1, Hamburg, s. 237–250.
- Niekrewicz Agnieszka (2015), *Od schematyzmu do kreacyjności. Język memów internetowych*, Gorzów Wielkopolski.
- Piela Agnieszka (2024), *Literatura źródłem związków frazeologicznych. Słownik*, Katowice.
- Puda-Błokesz Magdalena (2017), *Frazeologia (nie)antyczna na co dzień*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 56–64.

- Rak Maciej (2024), *Jeszcze o antyprzysłowiach*, w: *Dialog z Tradycją*, t. 10: *Od tradycji do antytradycji*, red. Ewa Horyń, Stanisław Koziara, Ewa Młynarczyk, Magdalena Puda-Blokesz, Kraków, s. 109–123.
- Szpila Grzegorz (2000), *Skamielina czy żywy organizm – przysłowie w prasie polskiej*, w: *Język trzeciego tysiąclecia*, red. tenże, s. 215–224.
- Szutkowski Tomasz (2019), *(Anty)przysłowia vel innowacje przysłowiowe w przestrzeni tekstów. Przyczynek do paremiologii w perspektywie tekstologicznej*, „Studia Rossica Posnaniensa”, t. 44, nr 2, s. 169–185. DOI: <http://dx.doi.org/10.14746/strp.2019.44.2.16>.
- Szutkowski Tomasz (2023), *Niedaleko pada kokos od palmy. O innowacjach przysłowiowych we współczesnej polszczyźnie*, „Heteroglossia. Studia Kulturoznawczo-Filologiczne”, t. 14, s. 209–221. DOI: <https://doi.org/10.34864/heteroglossia.issn.2084-1302.nr14.art12>.
- Wasiuta Sebastian (2021), *Przysłowie jako tekst minimalny*, Lublin.

prof. dr hab. Ewa Młynarczyk – Katedra Języka Polskiego, Lingwistyki Kulturowej i Komunikacji Społecznej, Instytut Filologii Polskiej, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; zainteresowania badawcze: lingwistyka kulturowa, frazeologia, leksykologia diachroniczna, chrematonimia.